

Қытай публицистикасында кездесетін
конструкциялардың орны ерекше.

1. Т.Н.Никитина, *Грамматика китайского публицистического текста, С.-Петербург 2007*

2. *Hanyu yufa, Beijing, 2005*

3. *Baozhishang de Zhongguo, Beijing daxuechubanshe, Beijing 2004*

4. *Теория и практика перевода. М., 2007*

5. *Швейцар А.Д. Перевод и лингвистика. М., 1973.*

6. *Котов А. М. Стилистика китайского языка. Курс лекций. М., 1984.*

В статье рассматривается конструкции публицистического текста и их особенности.

This article is about constructions of Chinese press language and their speciality.

К.С. Ахмет

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ҚЫТАЙ ЕЛІНЕ САПАРЫ

«Жол таптым бар қазақтың жүрегіне» - деп жырлаған қазақ әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов бір кісідей ақ саяхатшы болған. Шығыс елдеріне де ат басын бұрған. Сондай сапарларының бірі- Қытай елін аралауы.

Табиғаттың барлық тыныс- тіршілігіне жан бітірген көктемнің бір сәтті күнінде жазушының шабытымен қатар келген хабарды Сәбит Мұқанов: «1956 жылы майдың 14 күні почтальон келді. Қолында маған деген телеграмма. Ашып оқысам, одақтың жазушылар ұйымынан, Москваға тез жетіңіз, бір топ жазушылармен қытайға саяхатқа барасыз,- депті.

Бұл хабарға мен қуанып кеттім. Өйтуіме екі себеп болды, бірінші себеп- советтік Отанымыздың көп жерін көрген менің Қытайға бұл баруым – шет мемлекетке бірінші шығуым, ... екінші себеп - өзге шет елге емес Қытайға бару маған ерекше қуаныш! ...» дейді.

Қытайға кеңестер одағы бойынша Мәскеуден үш жазушы аттанбақшы болады. Олар: орыс жазушысы Вера Казимировна Кетлинская, украин жазушысы Вадим Николаевич Собко болса, Қазақстаннан Сәбит Мұқанов.

Осы сапарға шығар алдында Сәбит Мұқанов мықтап дайындалғанға ұқсайды. Авторға сөз берейік: «... тарихына үңіле бастасам жер шарындағы ең ескі халықтың бірі саналатын Қытай Айсадан әлденеше мың жыл бұрын мәлім болып, талай заманның сұрапыл дауылдарын басынан кешірген екен. Бірақ, бұдан 102 жыл бұрын Шоқан Уәлиханов айтқандай,- көрші халықтар Қытайды талай рет жаулап билеген, одан тек Қытайдың әкімдері ғана ауысып, халқы мызғымастан, қытайлық қалпын бұзбастан тұра берген, жаулап алушылар Қытайды өзіне айналдырудың орнына, өздері оның терең теңізіне батып, Қытай болып кеткен» дегеніне көзбен көріп отырғандықтан таңғалмаймыз.

Сәбит Мұқанов қытай еліне Шоқан Уәлихановтан соң қайталанғалы тұрған

сапарға үлкен жауапкершілікпен қараған.

«Ил-12 ұшағымен» Москва- Свердлов- Омбы- Новосібір- Краснояр- Иркут- Уланбатор- Пекинге әр әуежайға қонған уақыттарын есептемегенде табаны күректей 22 сағат, яғни бір тәуліктей ұшақ ішінде болған.

Жолшыбай басып өткен елді-мекен қалалардың, елдердің, өзен, көлдердің тарихына дейін мөлдіретіп айтқанда, жазушының тектен-тек классик еместігіне таң қаласың да, кім- кімге де үлгі болғандай географиялық біліміне қызығасың.

Қазақ ауылдарынан, одақтас республикалардан Сәбеңнің ескі танысы кездесіп үйіне шақырыпты десе, оған ешкім таң қала қоймас. Ал, өмірінде бірінші рет ат басын тіреген Қытайдай алып елде Сәбит Мұқановты ұлты Хансу, ескі танысы іздеп келіп, сырласып, шер тарқатып, әрі- беріден соң үйіне арнайы достарымен шақырып, құрметті қонақ болу кез- келгеннің маңдайна жазылмаған құрмет. Ол - Эми Сяо. Қытайда кездескен екінші танысы Павел Феорович Юридин. Ол - Эми Сяо мен Сәбит Мұқановқа Мәскеуде сабақ берген профессор. Қытайдағы қызметі - Совет өкілдігінің басшысы.

Ал Эми Сяо 1931-33 жылдары Москвада, Қызыл профессорлар институтының әдебиет бөлімінде бір партада отырып оқыған досы.

Алғашқы бір ай Хонькоу, Кантон, Шанхайдың іші-сыртын, төңірегін аралауға кеткен соң, делегация екі бөлініп Кетлинская мен Собко орыстар мен қытайлар көбірек араласқан Мукден мен Харбин жағын, ал Сәбит Мұқанов ұйғыры мен қазағы көп Синьцзянді аралайтын болып шешеді. Синьцзянға июньнің 19 күні ертемен ұшып, жолда екі-үш жерге тоқтап, сол күні кешке Ланчжоу қаласына жетіп қонады.

«Достық» деп аталып Ақтоғай-Ланчжоу темір жолының құрлысымен, қала және оның төңірегімен танысқанан кейін Синьцзянның шығыс жақ шеттегі қаласы Құмул (қытайша «Хами») арқылы Синьцзян орталығы Үрімші

каласына келеді. Есі кірген баладан егде тартқан ересектерінің гимніне айналған

«Тауы да алтын Алтайдың,

Тасы да алтын» - деген өңірге келгенде Сәбеннің көлдей көңілі арнасынан тасып, жаны рахат сезімге бөленеді.

Шыңжаңға келгенге дейін қара көз қазақтарды іштей іздеумен болған Сәбит Мұқановтың көңілі сабасына түсіп, әр кімнің көкейіндегі, қазақтар қытайға қай кезде барған, деген сұраққа жауапты тарихтың тереңнен тартады. Сәбит Мұқановтың айтуына қарағанда қазақтардың алды Қытай өлкесіне Абылай заманында өткен сияқты. Содан бері әр кезде ауысқан қазақтың, Сәбен барған кездегі саны жарты миллиондай екен.

Ұйғыр автономиялы ауданына «Шыңжаңға» қарайтын қазақтар әкімшілік жағынан үшке бөлініп қоныстанғанын айтады. Алтай: орталығы Сары Сүмбі қаласы, рулық жағынан басым көпшілігі керейлер; Тарбағатай,- орталығы Шәуешек, рулық жағынан көпшілігі наймандар; Іле- орталығы Құлжа, рулық жағынан басым көпшілігі үйсіндер.

Шыңжаңда халқының көптігі жағынан үшінші орында монғолдар тұратынын да көпшілік оқырман Сәбит Мұқанов саяхатынан соң хабардар болғанға ұқсайды.

Сәбит Мұқанов Шыңжаңдағы күндерінде бүгінгі күні аты бізге таныс әдебиет пен мәдениетке бір кісідей қатысы бар Әсет Найманбаев, Таңжарық Жолдыұлы, Бұхара Тышқанбаев т.б. көзі ашық, көкірегі ояу бауырларын назардан тыс қалдырмаған.

Айта кететін бір жай Сәбен қытайдағы қазақтар туралы онша шешіліп («Алыптардың адымында») жаза бермеген. Жазған болса баспада лито қысқартқан. Қазақ әдебиетінің классигі Сәбит Мұқановтың осы сапары Шыңжаңдағы бауырларды да тек қуанышқа кенеп қоймай, қанаттандырғанға ұқсайды. Оның нақты дәлелі Мұқанов шығармаларының насихаты күні бүгінге дейін толастамауында. Яғни, Ресей – Қытайдай екі алып мемлекеттің 50-60 жылдардағы қоян- қолтық араласып, жан-жақты қарым-қатынаста болуы, ондағы аз ұлттардың бірі болып отырған қазақ бауырларға да дем бергендей.

Жақсының жүрген жерінде із қаладының нақты дәлелі де осы - Сәбен сапары. Қазақтың ғана емес, кеңес одағындай алпауыт алдың санаулы жазушыларының бірі болып Сәбит Мұқановтың келуі, бауырлардың да мерейін үстем, қанатына қанат байлап кеткен екен.

Арғы беттен келген жасамысы бар, жасы бар классик жазушының шығармаларын кезінде ата- әжелері, одан ата-аналары, хат тани бастағанда өздері оқығанын, мазмұнын

тамылжыта айтып дәлелдесе, өлеңдерін жатқа айтып тамсандырады бүгін.

Осы сапарында Сәбит Мұқанов Шоқан Уәлихановты бір сәтте есінен шығармағанға ұқсайды. Оның себебі де жоқ емес, Сәбен бұл кезде Шоқан Уәлиханов жөнінде көркем шығарма жазуға дайындалып жүрген болатын. Сондықтанда Шоқанның ізімен жүрген сәттерінде тарихи- этнографиялық қазынасын молайтып жүрді. Тіпті Шоқанның Қашқарияда 10 ай 14 күн тұрғанын да ең алғаш айтқан Сәбит Мұқанов болатын.

«Шоқан Қашқарияда 10 ай 14 күн тұрған шағында бұл елдің тарихы, экономикасы, саяси халі, әдет- ғұрпы, салт- санасы туралы қисапсыз көп материал жинап, сапарынан қайтқан соң бұл тақырыпта көптеген еңбек жазған адам». деп алады да, аталған проблемаларды тарата баяндайды. Әсіресе ұйғыр халқының тарихы мен мәдениетіне, саяси жай-күйіне бей-жай қарамай, идеологиялық тіріліктің өзегіне қан жүгірте баяндаған. Шоқанның саяхатына барлау жасаған. Қазақтың алғаш ағартушы- демократының Қытайдағы әрбір күніне мән берген.

Әсіресе, ұйғырлардың тарихын тереңнен тартып, Шоқанмен алма- кезек пікір алысып отырғандай сөз етеді. «... Ұйғырлар біздің жыл санауымызға дейінгі 250 жылдан IX ғасырға дейін буддизмге бағынып келсе, мұсылмандыққа VIII ғасырдан кіре бастаған. Қытай тарихшыларының айтуынша, ұйғырлар арабтармен қатты соғысып, күшінен асқан соң- ақ бас иген. Мауреннаһардағы (Аму мен Сыр арасы С.М.) арабтың бас әкімі Шаһмар (Шамар) осы соғыста өлген. IX ғасырда арабтың мұсылман діни үгітшілері, Хасан Басри, Әбунасыр Самани келіп, ұйғырларды ислам дініне қаратқан» деп тереңнен тартып, Шоқанның тарихшылдығынан хабар береді.

С.Мұқанов талай оқиғаларды баяндай келіп, Шоқанның гуманистік ойын көрсете кетуді де ұмытпайды. Өйткені ұйғырлардың азаттыққа ұмтылған қадамдары ылғи сәтсіздікке ұшырай бергенін білген Шоқан «бұлардың қолы толық бостандыққа еш уақытта жеткен ел емес. Сондай құлдық пен тәуелділіктің салдары мінезіне де әсер етіп, олардың кескінінен ылғи көңілсіздік пен үмітсіздіктің ізі көрініп тұрады» деу арқылы өз халқының да жай-күйінен емеурін танытып қояды. Сөйтіп Шоқанның гуманистік көзқарасынан хабар береді.

«Ғылым атаулының түп қазығы – тіл» дегеніне азды-көпті назар аударған уақытта шын мәніндегі ғалым академик С.Е.Маловтың «Жамбылдың тілі» деген диссертация жазған М.И.Ритман-Фетисовтің қорғауына қарсы

болғанда «бір ұлттың жазушысының тілі туралы еңбек жазу үшін сол ұлттың тілін жақсы білу керек» деген табиғи талаптың әлі күнге дейін орындалмай келе жатқаны ойландыруы тиіс.

Осы тұрғыдан келгенде, С.Мұқанов, Шоқан «қай халықтың тұрмысын зерттесе де, ғылымның қай тарауын сөз қылса да ең алдымен сол зерттеген объектісіне байланысты тілді түсінуге, білуге тырысқан. Бұл жайда оның жетістіктері де аз болмаған» деп ең алдымен алғаш оқуға келгенде орысшадан бір ауыз сөз білмей келіп, азғана уақытта жанындағы шәкірттерді ғана емес, бастықтарды, оқытушыларды таң қалдырғаны, тіпті кадет корпусында оқымаған француз, неміс, латынды біліп алғанын дәлелге келтіре отырып, «барған өлкесінің жергілікті тілін білуге Шоқанның қатты тырысқандығын біз оның 1856 жылы Құлжаға барғанда жазған күнделіктерінен білеміз» деген ойын Иакинф Бичураннің ғылыми ізденістерімен, жалпы Қытай тілі мен тарихына ұластырып жіберіп, Шоқанның шын ғалым екенін көзге көрсеткендей болады. «Шоқан – қазақтан шыққан бірінші синолог» деп қорытынды жасаған.

Қашқарияда болған уақытта ұйғыр тілін үйренгені, сондай-ақ, «Шоқанның қолына архон жазуы түспегенмен, Қашқарияда тұрған күндерінде монғолдың жазуы мен тілін үйренгені, «Тарихи-Рашиди» аталатын, дүние жүзіне әйгілі шығарманы» оқығанын жіпке тізіп көрсетеді.

Шоқан еңбектеріне, әсіресе ғылыми ізденістерін әңгімелеген уақытта ұлы ғалымның ой-пікірін келтіре отырып, өз білігін жарыстыра отыруы арқылы тарихи шындыққа көз жеткізеді. Мәселен «Тарихи-Рашидиді» әңгімелеген уақытта оның авторы Мухаммед-Хайдар Күрекапның Қашқар ханы Абдул-Рашидке уәзір болғанын, оны европалықтар білмейтіндігін тілге тиек етеді де, атақты «Тарихи-Рашидидің» түрікше аудармасы бар. Петербург университетінің кітапханасында персиялық қолжазбасы бар. Өкінішін қоса айтқанда, академиялық данасы толық емес, ол университетте сақталған жазбасында кеткен қателіктен аяқ алып жүруге болмайды.

«Тарихи-Рашиди» екі жүйеге бөлінеді: бірінші бөлімінде Тұғылық – Темірден (ұлы Монғолия империясын алғаш құрған, 1362 жылы өлген адам – С.М.) бастап, Рашидке (1554 жыл) дейінгі Қашқар хандарының тарихы сипатталады; екінші бөлім естеліктер (мемуар) түрінде жазылған. Хайдардың өзі атақты Дуғлат (Дулат руы – С.М.) тұқымынан шыққан. Оның Ұлыбек аталған ата-тегі Моғол ұлысында сондай роль ойнаған», – дегенді әрі

тарихқа, әрі шежіреге жатқызуға болатындықтан «Тәзкирян Хожакан» (Қожалар тарихын) талдауы дәлелдейді. Сондай тарихи еңбектерді зерттей отырып «Шоқан Кашқарияның европалық мағынадағы бірінші тарихын жасайды» деген пікіріне еріксіз қол қоясыз.

«Оның шұқшия зерттеген бір саласы – Қытай тарихы». Ол барлық жағдайларды еске ала келіп, 1) Қытайдың мемлекет боп тіршілік жасауы үшін бастаушы идеясы болу керек; 2) ішкі дүниесі, яғни ой-санасы берік халық еш уақытта жауына жеңдірмейді; 3) халықта мәдениет болу керек» деген тұжырымның шындығын Қытай халық республикасы бүгін дәлелдеп, әлемге ықпал жасайтын күшке айналып отыр.

Шоқан осындай сүбелі ойларды Орта Азияның жайсыз тұрмыс-тіршіліктеріне байланыстырып, «Орта Азияны қайткенде қараңғыдан жарыққа шығару керек деген сауалға Шоқан тура жауап бермей, мәселені орағытып барып шешкісі келді» деп Шоқанның солқылдақ позициясын да аңғартып қояды. Осы тарихи мәселелерді әңгімелеген уақытта Шоқанның ғалымдық және адами позициясы «барлық саясаттық және ғылымдық еңбектерінде өзін жұрт алдына орыс саясатының, орыс ғылымының өкілі ғып тартады да отырады. Туған халқы қазақ туралы айтқан пікірлерінде де ол орыс саясатының, орыс ғылымының өкілі болып отырудан танбайды» деген ойын жасырмайды. Ол диалектикалық заңдылықтардан туатын жай. Оны біздің өміріміздің қай кезі болса да нақты құбылыстармен дәлелдейді.

Бұл айтылғандардың барлығы Сәбит Мұқанов қытай сапарынан оралған соң Шоқан ізімен жүрген сәттердегі ойына ой, іліміне ілім қосқан құтты зерттеудің жемісі. Ең бастысы, Қытай сапарынан соң Сәбит Мұқанов «Алыптардың адымын» жазды. «Алыптардың адымын» оқып отырғанда өзіңізде Сәбит Мұқановпен қытай елін аралап жүргендей болатыныңыз бір болса, екінші, қытай халқының өсіп - өркендеуінен бастап тарихымен терең танысып, эстетикалық-этнографиялық танымыңыз байи түседі.

Сәбит Мұқанов Қытай елін екі ай аралағаннан кейін 21 июль күні Құлжа қаласы Қорғасқа (орысша «Харгос», қытайша «Чимпанзе») келіп қонған. Шекара қақпасында тұрып, Бай Хуа Цифан! деп қоштасып 496 беттік күнделікпен оралуы тек Сәбит Мұқановтың ғана емес, бүкіл қазақ ұлтының баға жетпес мұрасы.

1. Сәбит Мұқанов. *Алыптар адымы*. Алматы, 1959.
2. Сәбит Мұқанов. *Жарқын жұлдыздар*. Алматы,

1964.

Статья посвящена путешествию казахского писателя Сабита Муканова в Китай в 1956 году в составе советской делегации. Автор статьи, описывая это путешествие, раскрывает широкий кругозор писателя по истории своего народа. А также К.С.Ахмет, прослеживая за писательским интересом к жизни и истории китайского народа, дает нам материал, что раскрывает лабораторию творчества

С.Муканова.

This article is about Kazakh writer Sabit Mukanov's trip to China, in 1956, with soviet delegation. Author of the article by depicting this trip discovers to the reader Sabit Mukanov's profound knowledge of the Kazakh history. Also K.S. Akhmet, provides with material which shows laboratory of S. Mukanov's works by tracing writer's interest to the life and history of Chinese people.

Г. К. Буранбаева

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТҮРЛЕРІ МЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі таңда әлемдегі ең іргелі ұлттардың бірі болып саналатын қытай тілінің тамыры өте алыс ғасырлар түкпірінде жатыр. Осы бір адамзат қоғамының көне мәдени ошақтарының ерекше үлгісі болып саналатын көне Қытайдың тілі дүние жүзіндегі бай тілдердің біріне жатады. Тіл – ол халықтың тарихы, шежіресі, халықтың күллі өмірінің жаңғырығы мен ізі, сол тіл арқылы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы, күллі рухани өмірінің үні естіліп тұрады. Сонымен қатар, коммуникативтік әрекет ұлттың, мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып ғана қоймай, бүкіл мәдениет пен танымның негізгі тұғыры саналады. Тілдің қоғамдағы рөлі қарым-қатынас жасаудың дамуына да ықпал етеді. Тіл арқылы сана дамып, рухани мәдениет өркендейді.

Қытай тілінің негізгі байлығы – оның сөздік қоры. Осы байлықтың қалай жиналғандығын, алуан түрлі сөздердің қыры мен сырын, олардың қалай қалыптасқанын, басқаша айтқанда, бай лексикалық қордың жасалу тетігін жүйелі түрде арнайы зерттеу бүгінгі күннің талабы. Алайда қытайдың бай сөздік қоры бірден қалыптасқан жоқ, оның лексикасы үнемі толығып, дамып, байып отырған.

Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне байланысты өмірде жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды атау қажеттілігі туады. Қажеттілікті өтеу үшін жаңа сөздер жасалады, кейде жаңа атаулар басқа тілдерден де алынады. Қытай тілінің сөз қабылдау процессі, яғни кірме сөздер сөздік құрамының дамуы мен баюында негізгі қызметті тілдің өзіндік сөзжасам жүйесі атқарады. Қытай тілінің тек сөздік құрамы ғана бай емес, сонымен қатар сөзжасамдық әдістерінің әр алуандылығымен ерекшеленеді. Қытай тілінің сөзжасамдық жүйесінде түбірлерді қосу арқылы сөзжасам әдісі басқа әдістермен салыстырғанда айтарлықтай басым дәрежеде.

Жалпы тіл білімінде түбірлерді қосу арқылы сөзжасам әдісі – ол бір сөзде бірнеше сөздердің немесе түбірлердің қосылуы негізінде құрылған сөз. Түбірлердің қосылу негізінде сөзжасамның негізгі әдісі сөздердің немесе түбірлердің бірігуі болып саналады. Қытай тілінде түбірлердің қосылуы деп - бұл жаңа сөзді құрудың ең негізгі әдісі. Осы әдістің негізінде күрделі сөздер құралады.

Қытай тілінде түбірлерді қосу арқылы жасалған сөздер ең көп болып саналады. Бұл әдіс бұрын да қазіргі кезде де қытай тілінде жаңа сөздерді құруда ерекше тиімді әдіс болып саналады. Түбір сөздерді қосу арқылы сөзжасам әдісінің нәтижесінде пайда болған лексикалық бірлік күрделі сөз деп аталады. Күрделі сөздердің басым бөлігі екі морфемалы құрылым болып табылады. Күрделі сөздердің компоненттері жеке лексикалық бірлік. Олардың қазіргі қытай тілінде қолдану аясы өте кең. Күрделі сөздер бірлігінің арасында әдетте компоненттердің мағыналық арақатысы болады. Күрделі сөздердің үлгісі деп – ол сөз тіркесінің үлгісінің үйлесуі айтылады. Күрделі сөз деп сөз тіркесін салыстыру негізінде түбірлерді қосу арқылы сөзжасам әдісінің әр түрін көрсетеді.

Сөз – морфемадан құралған, дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұратын сөйлем құрауға қажетті бірлік.

Қытай тіліндегі сөздер құрамына қарай жалаң (单纯词 danchunci) және күрделі сөздер (合成词 hechengci) деп екі үлкен түрге бөлінеді.

1. Жалаң сөздер және олардың түрлері

Жалаң морфемадан құралған сөздер жалаң сөздер деп аталады. Мысалы, 天 tian (аспан), 地 di (жер), 水 shui (су), 山 shan (тау), 河 he (өзен), 湖 hu (көл), 人 ren (адам) т.б.

Жалаң сөздер бір морфемадан құралады, алайда кейбір екі немесе одан да көп буыннан құралған сөздер де, жалаң сөздердің қатарына